

Educació ambiental i el valor de sentir allò que és comú*

Teresa Romañá**

Raimon Pannikar deia, ja fa uns anys, que «no és possible un jo i un tu sense una tercera persona, i aquesta tercera persona existent en tot diàleg és sempre la matèria, l'espai, el temps, el cosmos, la terra». ¹ Jo penso que és molt intel·ligent parlar d'una «tercera persona», d'un tercer element que en realitat és i no és una persona. En tot el que seguirà intentaré explicar això que dic, perquè em sembla quelcom interessant per a l'educació ambiental.

Crec que tots estarem d'acord que, a l'escola, el treball pel coneixement i la sensibilització del medi geogràfic –àmbits que ja van ser cultivats per Pau Vila i que donen sentit a aquest acte– avui en dia són una part molt important de l'educació ambiental. Aquesta ha sorgit més tard que aquells treballs dels mestres pioners de la nostra tradició pedagògica i geogràfica. Això és degut al fet que l'educació ambiental respon a una qüestió ben actual, el problema ecològic. Com se sol dir, aquest problema és global, afecta tota la terra i els seus habitants, però localment i específicament ens qüestiona com a societat opulenta i malversadora. Veiem, doncs, que l'educació ambiental afegeix certs trets específics a la nostra tradició de descoberta, sensibilització i coneixement del medi. Aquests trets de l'educació ambiental tenen a veure amb dos àmbits molt relacionats amb les persones: d'una banda, amb els seus hàbits i compromisos; de l'altra, amb els seus valors i actituds. En aquest sentit, la introducció progressiva –i també engrescadora, com demostren els vostres treballs premiats avui– de l'educació ambiental a l'escola mostra que es treballa per un millor coneixement del medi, natural i urbà, i per la formació d'hàbits ecològics responsables en els alumnes. Es vol que sàpiguen pensar

* Conferència pronunciada en el decurs de l'acte de lliurament del 13è Premi Pau Vila, promogut per l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Barcelona i la Fundació Congrés de Cultura Catalana, el dia 24 de maig de 2000 a l'Auditori del CREC.

** Teresa Romañá és professora de Pedagogia Ambiental del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. El seu treball docent i investigador gira entorn a l'educació ambiental de pedagogs i educadors socials, i a l'aprofundiment de plantejaments interdisciplinars amb altres professionals com arquitectes, psicòlegs i biòlegs.

Adreça professional: Dept. THE. Campus de la Vall d'Hebron. Pg. de la Vall d'Hebron, 171. 08035 Barcelona. Adreça electrònica: thtrb16cd@d5.ub.es

(1) Pannikar, R.: *Ecosofía. Para una espiritualidad de la tierra*. Madrid: San Pablo, 1994, p. 99.

bé, fins i tot críticament, en relació al problema ecològic. Però, per damunt de tot, s'intueix que és fonamental canviar actituds, promoure nous valors davant d'un món cada cop més interrelacionat i ple d'incerteses i contrastos.

A la nostra societat vivim dins una atmosfera, per dir-ho així, plena d'artefactes, de coses. Naixem envoltats de coses: objectes, mobles, estris, aparells, vestits, vehicles, jocs, edificis, màquines, etc. Vivim entre les coses, les utilitzem per plaer o per aconseguir altres coses. Tot això s'ha anomenat sociósfera, quan ens referim als usos socials i als costums que hem après, i tecnósfera, quan ens referim al conjunt de màquines i objectes que utilitzem i al lloc on vivim (la ciutat és una barreja d'ambdós àmbits). Però, certament, n'hi ha més perquè vivim sovint pendents de tenir-ne més, d'aquestes coses, o tenir-ne de noves, canviar-les, renovar-les, acumular-les. Al mateix temps, som cada vegada més conscients –perquè ens ho diu la gent que es preocupa del problema ecològic– de l'impacte que aquesta manera de viure té en el mediambient. Els qui vivim a les ciutats, que som cada cop més, parlem així del «mediambient»: nosaltres aquí, al mediambient allà. Acostumats com estem a habitar en un entorn tan humanitzat com és la ciutat, ens sembla que això de la natura queda fora, més enllà, al camp, cosa dels pagesos, o als parcs naturals, als paisatges que anem a visitar amb un cert sentiment d'enyorança i buscant la serenitat que a la ciutat de vegades ens costa de trobar. Els nostres nens ja no saben d'on vénen els tomàquets, les cadires, la televisió, els ordinadors, etc. Simplement són en el seu món, com sortits del no-res, a punt per ser utilitzats. Simplement es poden comprar.

Quan es parla de benestar s'entén com a benestar material, és a dir, tenir moltes coses (per això diem «és una persona benestant»). El benestar és un concepte quantitatiu més que qualitatiu. Amb la idea de «qualitat de vida» sol passar el mateix, encara que es puguin sentir algunes veus en contra. Ens relacionem amb les coses de dues maneres. La primera és funcional, utilitària, utilitzem coses per satisfer necessitats (siguin reals o siguin inventades per les tècniques del mercat), o per estar còmodes, o per un gaudi estètic. La segona manera de relacionar-nos amb les coses se superposa a l'anterior, fins i tot la potencia. Em refereixo al fet que les coses que tenim ens identifiquen socialment, segons edat, sexe, grup social i estatus. També alguns paisatges i indrets urbans ens donen identitat, per això, perquè ens hi identifiquem, és important cuidar-los, és una manera de cuidar-nos a nosaltres mateixos.

Però ja hem vist abans que no tot és tenir cura de les coses. M'explico: ens presentem davant dels altres guarnits, no només amb unes vestimentes, també amb mòbils, cotxes, o ordinadors. La lògica d'estar entre les coses és la lògica de tenir que s'identifica amb ser. És a dir, ens pot passar allò de pensar «si no en tinc, no sóc res», i aquest és un altre significat poc desitjable de la identificació amb les coses. De tal manera que pensar així, ben ajudats per la publicitat i les pressions socials del nostre grup, ens

porta al desig incessant, i llavors es tanca el cercle: és l'èxit de la societat de consum. Una mena de cercle viciós, podríem dir. D'aquesta manera, les coses es valoren pel preu (no està de més recordar la dita de Machado: «Todo necio confunde valor y precio»). O es valoren perquè donen «prestigi» o «estatus», a més que ens identifiquen i ens integren en un grup, bo i satisfent la nostra necessitat de pertinença.

La descripció que acabem de fer d'aquesta manera de viure pot semblar massa externa, massa mecànica. Perquè també sabem que aquesta societat tan rica pel que fa a les coses materials no ens fa més feliços, ni tampoc ens fa estar més satisfets. És aquesta l'única experiència de relació que podem tenir amb les coses, amb aquest món material que hem desenvolupat i continuem inventant?

Ja és freqüent, avui en dia, sentir parlar d'educació per a un desenvolupament sostenible. Moltes institucions ho fan i endeguen programes i estratègies per treballar en aquest sentit. Però els qui ens dediquem a l'educació ambiental no acabem de sentir-nos completament còmodes en una formulació que veiem molt travessada d'economicisme (la mateixa expressió «desenvolupament» està carregada d'aquest sentit). Volem alguna cosa més que formar futurs consumidors verds, per dir-ho així. De fet, sospitem que reduïm massa les persones, considerant-les només consumidores. La idea popular de l'educació ambiental com «no tiris papers a terra, tanca l'aixeta, apaga el llum, classifica els residus», encara que sigui una caricatura, té una part de raó, però és insuficient. I a més, aquesta mena de lemes són massa negatius: no facis això, no facis allò... i imperatius: has de fer això..., i jo no sé si fomenten la responsabilitat o la culpabilitat de les persones. I, sobretot, enganyen una mica, perquè es diu, per exemple, «estalvia energia», però no és diu: per què compres el que compres?, saps el que ha costat fabricar-ho, no?, què vols fer realment amb això?, amb la qual cosa no és considera pràcticament l'impacte que suposa fabricar totes les coses que es compren, ni ajuda a ser més conscients del que consumim.

En aquest sentit, us posaré un exemple molt interessant que em va explicar en Ramon Folch, un ecòleg prou conegut. L'Institut Whuppertal d'Alemanya va deduir que la fabricació d'un iogurt de maduixa feia circular tot un seguit de recursos com la llet en pols, les maduixes, els fertilitzants i pesticides, els espessants, el blat de moro, el plàstic, etc., en un recorregut acumulat de 8.000 km! No està malament per un humil iogurt.

Imagineu-vos pensar això cada cop que mengem un iogurt. Bé, evidentment el problema no és aquí, els consumidors no tenim la culpa d'aquesta manera de fabricar un iogurt. Més aviat, el tema dels iogurts correspon a les empreses, que han de millorar la seva ecoeficiència, i a les polítiques ambientals, que han de ser més integrades i informar millor la gent del que gasta. Els consumidors, i aquí entra l'escola amb la seva ca-

pacitat de formació, només podem aprendre a seleccionar el que consumim amb criteris mediambientals ben formats i raonables, de manera que no caiguem en atribuir-nos responsabilitats que no ens pertoquen. De tot això, podem deduir-ne que un dels valors primers en l'educació ambiental és la responsabilitat en el consum, producte d'una bona informació. Consum responsable i sostenibilitat són les dues cares de la mateixa moneda. Per aquí podem començar.

Però no n'hi ha prou. És més important, al meu entendre, que aprofundim en l'ús i la manera que tenim els ciutadans, ja siguin nens, joves o adults, de percebre tot allò que utilitzem o consumim, tot aquest entorn urbanitzat i ple d'artefactes en què vivim la major part de persones en aquesta societat. Anem, doncs, a concretar més en què consisteix aquesta nova percepció que reclama l'educació ambiental i que dóna títol a la xerrada que us estic fent.

Una mica d'història de l'espècie

Fa més o menys 40.000 anys que es va consolidar l'evolució biològica de la nostra espècie. A partir de llavors va progressar geomètricament l'evolució dels utensilis i dels símbols. Podem dir que el sistema vital de l'ésser humà es pot mirar des de dos punts de vista: biològic i tecnicocultural. I que, en els seus orígens, aquests dos aspectes anaven molt units. Per als nostres avantpassats va ser fonamental interpretar o comprendre les dades que la seva experiència corporal (per buscar aliment, per defensar-se, etc.) els proporcionava. Per això la seva creativitat tècnica, inventant estris i utensilis que facilitaven molt el que volien fer, va funcionar, per dir-ho així, com una mena de pròtesi corporal molt important per a la seva supervivència. Us ho dic d'una altra manera: la cultura material (tot el que abans hem anomenat tecnosfera), va néixer augmentant les capacitats corporals (per exemple, les llances podien servir per caçar a distància, amb menys perill davant dels depredadors).

Per tant, els nostres avantpassats van sobreviure no tant perquè fossin molt forts físicament (l'home de Cromanyó no ho era comparat amb el de Neandertal, però aquest últim no va sobreviure), sinó perquè van saber compartir les seves habilitats tècniques d'una manera social única en la natura per la seva potència, ens referim al llenguatge.

A més, l'home de Cromanyó, el nostre últim antecessor –que va inventar punxons i agulles per cosir peces d'abric, construir cabanyes amb els ossos dels mamuts, les quals revestia amb pells d'animals que caçava–, a

la seva manera, encara que avui en dia ens pot semblar rudimentària, va inventar el benestar. Ho veiem perquè es guarnia (per exemple amb collarets, cinturons), guarnia els seus morts i decorava els seus objectes quotidians (per cuinar, caçar, etc.). Veieu, doncs, que el benestar és una antiga idea humana, almenys té 50.000 anys d'antiguitat.

De manera que els humans sempre ens hem guarnit, ens hem envoltat d'objectes útils i bells. Però nosaltres, sobretot els de les societats riques, no sabem aturar aquest tret tan humà i anem buscant sempre més coses, projectant-hi la nostra identitat, consumint irreflexivament. Construïm la vida molt més enllà del simple benestar, que no deixa de ser, com deia Aristòtil, estar bé amb un mateix, amb els altres i amb el propi cos.

La vida es cosifica i les coses perden substància

Si al principi de l'evolució de l'espècie humana és difícil pensar en una ment desconectada del cos i del grup, avui ens trobem amb una situació ben diferent. En la nostra cultura hi ha una llarga tradició que ens descriu una imatge de l'*homo sapiens* (racional, simbòlic, intel·ligent, moral) «tocat» per la gràcia de l'esperit que es contraposa a una altra imatge d'un *homo faber*, fabricant d'utensilis, emergit d'un món material i inferior. D'aquesta manera, no ens sembla gens estrany qualificar la raó, la voluntat, la moralitat, com a depenents d'una espiritualitat ben allunyada d'allò que és material. El mateix Descartes va establir la divisió entre la *res cogitans* i la *res extensa*, és a dir, allò que coneix (la raó) i que pertany al subjecte, a la persona, i l'objecte conegut, tots els cossos i fenòmens fets de matèria i extensió, és a dir, tot allò que es pot mesurar. S'ha de reconèixer que aquesta divisió filosòfica va permetre desenvolupar espectacularment les ciències de la natura, la física, la química, la biologia, i també va afectar la psicologia i la sociologia, entre d'altres, i avui en dia les ciències cognitives.

Amb aquest plantejament la natura va esdevenir una «cosa», i la vida un procés mecànic i mesurable matemàticament. L'antic animisme, el panteïsmes, l'origen diví de la natura durant segles, va convertir-se en el plantejament d'un ésser humà poderós pel seu coneixement i una natura cosificada. I si abans es respectava la natura no només perquè hi havia menys potencial destructiu en la societat sinó també perquè es pensava que tenia un origen diví, penseu quina mena d'ètica s'ha pogut mantenir posteriorment amb les coses i els cossos de la natura.

A partir d'aquesta divisió entre pensament i vida, hem trobat tota mena d'abusos, guerres i violacions. Ha estat un dualisme el que ha portat a

exercir una «violència objectiva», en paraules del filòsof Michel Serres, una violència sobre els cossos i les coses, considerades inferiors.

On resta la nostra experiència natural de les coses

En el llenguatge corrent diem que tenim un cos, no que som un cos. De manera que, per a molta gent de ciutat, com vàiem al prir cipi, la seva dependència ecològica no és gens òbvia: el menjar ve de la botiga, les deixalles se'n van amb el camió de les escombraries. El cos, com les coses, es posseeix, igual que es pretén domini i possessió de la natura. La nostra experiència de les coses es fa sobretot des del pensament, i som molt poc conscients de l'experiència del nostre cos. D'aquesta manera, les coses mateixes perden substància, es desnaturalitzen. Ja són idees nostres, podríem dir. Per aquí podem explicar l'afany consumista que patim. Sembla que les coses ens confirmen, allà enfora, com a subjectes.

No vull fer un panorama massa fosc de la situació. En realitat, des de fa unes dècades està emergint un nou paradigma a les ciències de la vida que ens ofereix un panorama ben diferent i molt engrescador si el sabem aprofitar, educativament parlant. L'ecologia és un exemple d'aquest nou paradigma. També les neurociències. I la biologia cognitiva. Per no allargar-me molt, només us n'explicaré algunes idees.

En primer lloc, es trenca la idea mecànica de la vida, dels éssers vius, que es veuen com a sistemes, com a relacions organitzades de components en una estructura corporal. A més, són sistemes oberts, és a dir, necessiten intercanviar matèria i energia amb l'entorn i són capaços d'adaptar-se i d'aprendre a través dels seus acoblaments estructurals amb aquest entorn. O sigui, els éssers vius són organitzacions estables que s'expressen contínuament en estructures materials i corpòries, les quals es desgasten i es poden regenerar gràcies al seu intercanvi amb l'entorn. Qualsevol organisme, des d'un bacteri, una planta o un animal, un fong, etc., funciona així. Nosaltres també, és clar. De manera que tots els sistemes vius responem a l'entorn (i no merament hi reaccionem) segons la nostra pròpia configuració.

En segon lloc, viure i conèixer no es veuen com a àmbits separats, sinó equivalents. El procés de conèixer inclou no només la percepció de l'entorn, sinó també les emocions i les pròpies accions del sistema en l'entorn. Conèixer no és representar-se, encara que sigui parcialment, una realitat que està més enllà, a fora, que ve donada i que es pot, diríem, retratar fidelment. Ans al contrari. Segur que sabeu aquella dita que va inventar

Campoamor i que diu «en este mundo traidor, nada es verdad ni es mentira, todo es según el color del cristal con que se mira». Això vol dir, molt sàviament, que els organismes no «veuen», sinó que «miren» el que els envolta. Fan un procés de selecció, i ho fan amb el seu equipament sensorial, amb la seva organització i estructura pròpies, amb les quals processen la informació que obtenen. Així que podem dir que de còpia o representació únicament mental, res. És tot l'organisme que col·labora en el coneixement, com una xarxa interconnectada.

Per exemple, podem dir que aquest entorn no és el mateix per a mi que per a una mosca. És clar que la mosca no pot parlar o fer una conferència i jo sí, o almenys ho intento, però en canvi la mosca pot sortir volant per la finestra guiant-se per estímuls lumínics i jo no penso arriscar-me a fer-ho pels meus propis mitjans.

La mosca i jo som organitzativament diferents, tenim dues experiències diferents del que ens envolta i, per tant –i aquí arribem al tercer punt del nou paradigma– com diuen Maturana i Varela, dos biòlegs xilens, *enactuem* dos móns diferents, és a dir parim dos móns diferents. Som el que actuem, diríem. Això vol dir que tot sistema viu, encara que no tingui cervell, *coneix o té processos mentals, els de la seva organització corporeïtzada actuant amb l'entorn*. Matèria i ment no serien, des d'aquesta visió que us estic explicant, dues categories tan separades com hem vist abans, la ment per als éssers humans, la matèria per als altres éssers vius, sinó dues dimensions del mateix fenomen de la vida. De manera que podem dir, com l'Aldo Leopold als anys 40, que també nosaltres som membres de la comunitat biòtica: tots experimentem el nostre entorn de manera corporal–mental. Això és el que tenim en comú. I ja veiem que no s'eliminen les diferències. La unitat i la pluralitat de la vida no són en absolut incompatibles.

Sota aquesta perspectiva, la nostra identitat humana inclou necessàriament la relació amb l'entorn com a éssers vius. Les microbiòlogues Margulis i Sagan ens expliquen que ser viu és anar vivint, anar sent, en relació a aquest entorn. Vivim perquè anem coneixent a través de l'experiència que tenim de les coses i dels altres i, ben mirat, aquesta mai es repeteix de manera idèntica. Flueix com un riu, de manera que a través del llenguatge i les nostres específiques i compartides capacitats simbòliques i reflexives l'anem fixant una mica per salvaguardar la nostra identitat.

Permeteu-me que acabi aquesta conferència amb l'exemple d'uns objectes ben quotidians a la nostra cultura. Es tracta de les cadires. Podrien ser aquestes mateixes on esteu asseguts. El fet d'utilitzar-les té alhora una dimensió cultural, no només perquè cap altre animal fabrica cadires, sinó sobretot perquè és un costum, un ritual senzill i comú que inclou un seguit d'idees compartides sobre l'ocasió, la postura correcta, la col·locació, etc. Estareu d'acord amb mi que amb les cadires no només seuen les nostres

idees i costums, sinó sobretot el nostre cos, la segona dimensió inseparable. El fet de seure ens involucra completament, però sovint aquesta dimensió corporal està tan automatitzada i en realitat tan poc atesa, que és possible que més d'un dels que som aquí comenci a tenir mal d'esquena o se li adormin les cames (desitjo que no). Bé, també podríeu estar d'acord que hem après, per experiència corporal prèvia, que hi ha cadires i cadires. Guardem tan automatitzada la nostra memòria de seure en altres cadires que ni ens adonem de com ho fem ara, encara que depèn dels nostres aprenentatges anteriors. Des de la visió clàssica, cartesiana, hauríem de dir: «els nostres cossos estan asseguts *en cadres*», i no parar atenció especial en aquest fet. Des de la visió nova que us he explicat, la frase seria: «estem asseguts *amb aquestes cadires*».

Aquestes, les cadires, que són producte de la natura i del treball humà alhora, són coses ben diferents en un i altre cas. En el primer cas, són simples objectes, fora de nosaltres, ments pensants, en tot cas necessàries i més o menys còmodes. En el segon, nosaltres i aquestes entrem en relació, ballem plegats, podem dir, és un acte participatiu.

Anem acabant. En els pobles tradicionals, els agricultors encara fan ofrenes a la terra que els dona el seu fruit: la collita. Nosaltres, que vivim lluny d'aquesta visió de la natura, podem, potser, acudir a la nostra personal experiència i la podem compartir amb els altres. Per això, per acabar m'agradaria proposar-vos un senzill exercici que inclou experiència, estudi i imaginació: indagar sobre l'existència d'aquestes cadires en forma d'una petita història:

Parlem dels arbres que van créixer lentament durant anys, nodrits des de les seves arrels en col·laboració i simbiosi amb tota mena de fongs i bacteris, rebent l'energia del sol i tornant l'oxigen necessari per viure a molts animals i també als llenyataires, que utilitzaven la seva serradora mecànica gràcies a d'altres homes que havien extret minerals de les entranyes de la terra, els van fondre i barrejar en forns amb altíssimes temperatures aconseguides amb molt de combustible, i després van idear aquesta màquina que ampliava la seva força, i l'alimentaven amb energia comprimida. Després, altres homes, amb les seves mans o amb mans mecàniques tallaren la fusta, encaixaren les peces, i les van revestir fins aconseguir aquests objectes-cadires. I nosaltres estem aquí, asseguts en aquestes, les cadires, que porten tants esdeveniments. I estem celebrant un acte en un lloc molt maco, i parlant de coses importants com són l'educació ambiental i del sentir allò que és comú. Mentrestant, aquestes, les cadires, que existeixen perquè ha existit la cooperació de tants éssers, tants anys, tants llocs, ens acompanyen i ens sostenen.

Amb aquest exercici de geografia vital i imaginativa i un objecte molt proper a cadascú aquí i ara, ja tenim la «tercera persona», que deia Pannikar. És matèria i és terra, és vida transformada pel treball d'éssers humans. És la vostra cadira, que espero que us estigui assentant bé. La sentiu?

Referències bibliogràfiques

- ARSUAGA, J. L.: *El collar del neandertal*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.
- BUSTAMANTE, A.: *¿Quieres sentarte como Dios manda?* València: Bernia, 2000.
- CAPRA, F.: *La trama de la vida. Una nueva perspectiva de los sistemas vivos*. Barcelona: Anagrama, 1998.
- DAMASIO, A.: *El error de Descartes. La emoción, la razón y el cerebro humano*. Barcelona: Crítica, 1996.
- MARGULIS, L. i SAGAN, D.: *Què és la vida?* Barcelona: Proa, 1997.
- PANNIKAR, R.: *Ecosofia. Para una espiritualidad de la tierra*. Madrid: San Pablo, 1994.
- SERRES, M.: *Le contrat naturel*. París: François Bourin, 1990.
- VARELA, F. J.; THOMPSON, E. i ROSC, E.: *De cuerpo presente. La ciencias cognitivas y la experiencia humana*. Barcelona: Gedisa, 1992.

Paraules clau

Educació ambiental

Qualitat de vida

Dualisme ment-cos

Abstracts

En este trabajo situamos la raíz de la educación ambiental más allá de un planteamiento de consumo responsable o sostenible. Por eso nos preguntamos por una «experiencia natural de las cosas», viendo y discutiendo los esquemas culturales que la atraviesan, y que en consecuencia compartimos, y que podrían impedir un cambio en la relación con el entorno y con las cosas del entorno.

Dans cet article, nous situons la racine de l'éducation sur l'environnement au-delà d'une prise de conscience d'une attitude de consommation responsable et renouvelable. C'est pour cela que questionnons une «expérience naturelle des choses», en observant et discutant les schémas culturels qui la traversent, et que par conséquent nous partageons, et qui pourraient empêcher un changement au niveau de notre relation avec notre environnement et les choses de l'environnement.

This article argues that environmental education should be based on considerations that go further than an approach based on responsible and sustainable consumption. It considers a «natural experience of things», describing and discussing the cultural ways of thinking that typify this experience, and which consequently we all share, and which might impede a change in the relationship with the environment and all that it holds.